

YAZILI KAYNAKLARA GÖRE SUBARTU VE SUBARLAR*

Abdulgani KAÇAR**

Makale Bilgisi

Başvuru: 9 Şubat 2018

Kabul: 22 Mart 2018

Article Info

Received: February 9, 2018

Accepted: March 22, 2018

Öz

Müstakil bir etnik kimliği ifade edip etmediği tartışmalı olan “Subar” terimi ve Subarların yaşadığı coğrafya için kullanılan “Subartu”, Mezopotamya tarihinin en eski dönemlerinden itibaren, yazılı kaynaklarda farklı biçimlerde karşımıza çıkmaktadır. Subartu terimi ilk dönemlerde belirli bir coğrafyayı belirtmek için kullanılmış olsa da bölgenin sınırları dönemden döneme değişiklik göstermiştir. Bu çalışmanın temel amacı, Subartu ve burada yaşayan halkın/halkların, Eski Mezopotamya ve buraya komşu uygarlıkların yazılı kaynaklarında nasıl geçtiğini kronolojik olarak ortaya koymaktır. Bundan dolayı, Hurri-Subar tartışmaları, bu makalede kapsam dışında tutulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Subar, Subartu, Eski Mezopotamya, Çivi yazılı Kaynaklar.

* Bu makale, yazarın 2014 yılında yazdığı “Subartu ve Subarlar” adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, ganikacar@gmail.com.

Abstract***Subartu and Subarians According to the Written Sources***

The term Subar and as a geographical term Subartu, appear in written sources in different forms since earliest historical periods of Mesopotamia. Whether the term Subar implies a certain ethnic identity or language is unclear. Although the term Subartu was used to specify a precise geographic area at the earliest times, after, the borderline of this scope is differentiated at varied periods. The main aim of this study is to put forth a chronological evaluation of how the term Subartu and the people(s) lived there appear in the written sources of the ancient Mesopotamia and the neighboring civilizations.

Keywords: *Subar, Subartu, Ancient Mesopotamia, Cuneiform Sources.*

Subar ve Subartu çivi yazılı metinlerde, ŠUBUR, SU, SU(A), SU.BAPPİR, SU.BİR^{KI},¹ SU.EDEN, SUBAR, *hubur*, [*m*]ir, *nuhaDU* ve A.ĦA^{KI} (ya da ĦA.A^{KI}) ideogramlarıyla geçer. Sumercede *Subir*, Akadcada *Subartu* olarak belirtilen bölge için burada yaşayanların hangi terimi kullandıkları bilinmemektedir.² Modern tarih yazımında kullanılan “Subar” terimi, erken dönem Akadca çivi yazılı kaynaklarda sıklıkla geçen *Šubarû* ve *Subarû*; benzer şekilde bu halkın yaşadığı coğrafya için kullanılan “Subartu” terimi de yine *Šubartu* veya *Subartu* kullanımlarına dayanmaktadır.³

Yazılı Kaynaklarda İlk Subar İzleri

Subarlara işaret eden en erken izler, ilk Sumer hanedanlığı zamanına kadar geriye gider. Söz konusu döneme ait bazı metinlerde, Eridu kenti zikredilirken ĦA.A^{KI} (veya A.ĦA^{KI}) adında bir yerleşimden bahsedilmekte ve bu metinler Akadcaya “Eridu ve *Šubari*” şeklinde çevrilmektedir.⁴ Bu kayıtlar, Subar adının geçtiği en eski metinler olarak kabul edilir. Ungnad kentin, Mezopotamya’nın kuzeyindeki çekirdek Subartu olarak bilinen bölgeye lokalize edilemeyeceğini belirterek, metinlerde Eridu ile birlikte geçmesinden hareketle onu Eridu’ya yakın bir yere yani Güney Babil bölgesine lokalize eder.⁵

¹ Gelb 1944: 23.

² Ungnad 1936: 24-29.

³ Gelb 1944: 28.

⁴ Gelb 1944: 23, 31, 95.

⁵ Ungnad 1936: 29.

Pre-Sargonik Dönem

Subartu ve Subar kavramları, çivi yazılı kaynaklarda ilk defa Pre-Sargonik dönemden itibaren siyasi ve coğrafi bir bağlamda kullanılır. Subar teriminin erken dönemlerde etnik bir anlamda kullanılmış olması muhtemeldir. Subartu terimi ise metinlerde kapsamı farklı iki ayrı bölgeyi işaret edecek şekilde geçmektedir. Bazı metinlerde Subartu, sınırları aşağı yukarı Asur anavatanıyla çakışan ve “çekirdek Subartu” olarak bilinen bölgeyi belirtmek için kullanılırken, bir kısım metinde geçen “Subartu” ise Zağroslardan Amanoslara kadar uzanan “büyük Subartu”ya işaret etmektedir.⁶

Pre-Sargonik dönemde Subartu ilk defa, M.Ö. III. binyılın ortalarında hüküm sürmüş Adab kralı Lugal-Annemudu dönemine ait bir yazıtın, daha sonraki dönemlere ait kopyalarında şu şekilde geçer:

“... öfkelenirdi [..... daha], o [..... S]ubartu sakinlerini kırıp geçti.”⁷

Subartu ülkesinde çıkan bir ayaklanmadan ve bunun bastırılmasından bahseden metinden, Subartu’nun bu dönemde siyasi bir nitelik taşıdığını anlamak mümkündür.

Yine aynı metnin başka bir yerinde, kral hakimiyeti altındaki ülkeleri sayarken Subartu Ülkesini de zikreder.⁸ Steinkeller, Subartu ile birlikte zikredilen ülkelerin konumlarından hareketle, metindeki Subartu ifadesiyle “çekirdek Subartu’nun” yani Dicle’nin doğusundaki tarihi Asur bölgesinin kastedildiğini söyler.⁹

Akad Dönemi

Akad krallarının uyguladığı yayılcı politika, Subartu bölgesinin yöneticileri ile Akad devletini karşı karşıya getirmiştir.¹⁰

Subartu’ya dair bu döneme ait kayıtlardan ilki, Akadlı Sargon dönemine (MÖ 2334-2279) tarihlenmektedir. Söz konusu metinde Sargon,

⁶ Ungnad 1936: 31-34.

⁷ Ungnad 1936: 31-37.

⁸ Michalowski 1986: 143.

⁹ Steinkeller 1998: 78-80.

¹⁰ Gelb 1944: 34.

Subartu ülkesine düzenlediği bir seferden ve buranın halkını büyük bir yenilgiye uğrattığından bahseder.¹¹

Benzer şekilde Sargon'un torunu Naram-Sin de (yaklaşık olarak M.Ö. 2254–2218) bir kitabesinde Subartu üzerine yaptığı seferden ve elde ettiği başarıdan bahsetmektedir:

“Tüm kavimlerin hükümdarı Akad kralı Naram-Sin, Paraşşe'ye kadar bütün Elam'ı ve Sedir Ormanlarına¹² kadar bütün Subartu'yu ele geçirdi.”¹³

Yukarıdaki metnin en önemli özelliği, “büyük Subartu'dan” bahseden ilk kayıt olmasıdır.¹⁴ Bu durum, Akdeniz'e kadar yayılmış olan Hurrilerin de Subartu coğrafyasına dahil edildikleri anlamına gelmektedir. Bu da Subar teriminin zamanla genel bir tanımlamaya dönüştüğüne işaret ediyor olabilir.

Bu döneme ait bazı metinlerde Subartu ülkesinin “yöneticilerinden” bahsedilmesi, Subartu'nun bu dönemde siyasi birlikten yoksun olduğunu gösterir.¹⁵

III. Ur Dönemi

Subarlar bu dönem metinlerinde SU veya SU.A işaretleriyle,¹⁶ Subartu SU^{K1} işaretiyle geçer.¹⁷

III. Ur devletinde üst düzey bir yönetici olan Arad-mu'nun vergilerle ilgili olarak kral Şulgi'ye (M.Ö. 2094-2047) gönderdiği bir mektupta:

“Pers Körfezi'nden Hamrin Dağı'nın(?)eteğindeki acı sulara, Subir'deki (Subir'in) Simurruma kadar ...” ifadeleri yer alır.

Michalowski, tamamını buraya almadığımız söz konusu metinden hareketle Subartu'nun bu dönemde Urmiye Gölü'nün sınırında bulunduğunu ve Dicle'nin doğusundaki Diyala bölgesiyle, buranın kuzeyindeki dağlık bölgeyi kapsadığını belirtir ve buna dayanak olarak da Arad-mu'nun sınır

¹¹ Ungnad 1936: 41.

¹² Sedir ormanlarının Amanoslar dışında başka bir bölgede, özellikle de Zağroslarda, olduğuna dair farklı yaklaşımlar vardır Gelb 1944: 36.

¹³ Ungnad 1936: 43.

¹⁴ Steinkeller 1998: 90.

¹⁵ Michalowski 1986: 136.

¹⁶ Gelb 1944: 18.

¹⁷ Ungnad 1936: 105.

bölgelerinin vergilerini düzenlemek amacıyla gönderilen bir görevli olmasını gösterir.¹⁸

Gelb, III. Ur dönemi kralı Šū-Sin'in, Elam civarında bulunan Zabšali ülkesini tahrip ettiğini belirten bir ifadesinden ve Subartu'nun bu ülkeyle yakın temas içerisinde olmasından hareketle, Subartu ülkesinin güney sınırlarının bu bölgelere kadar uzandığını söyler. Gelb'in aktardığı ve İsin kralı İşbī-İrra'nın Subartu'yla mücadelesini anlatan bir metindeki:

“İşbī-İrra Nippur'u fethetti; Subir'in ensisi Ziguume'yi esir aldı ve Hamazi'yi talan etti.”

sözlerine bakılacak olursa, Subartu'nun bu dönemde başkenti Hamazi'dir ve ülkenin başında Zigûme/Zikûmi adında bir kral bulunmaktadır. Bu durumda, Subartu'nun daha önceki dönemlerde var olan siyasi parçalanmışlığı, III. Ur döneminde yerini merkezi bir krallığa bırakmış olmalıdır. Benzer şekilde III. Ur devletinin diğer hükümdarı olan İbbi-Sin (M.Ö. 2028-2002) dönemine ait metinlerde de Subartu ile III. Ur devleti ve İsin hanedanlığı arasındaki askeri mücadelelerden bahsedilir. Nitekim III. Ur devletinin yıkılışında Subarlar ve Elamlar büyük rol oynar.¹⁹

Babil Dönemi

I. Babil hanedanlığı kralı Hammurabi dönemine kadar (M.Ö. 1792-1750) yani yaklaşık olarak 200 yıllık bir süre boyunca, Mezopotamya kaynaklarında Subartu ve Subarlar ile ilgili herhangi bir kayda rastlanmaz.²⁰ Bu durumun, güney Mezopotamya'daki siyasi güçlerin dönemsel bir durgunluk yaşadığına işaret ediyor olması muhtemeldir.

Subartu ülkesi, Hammurabi'nin yıl adlarında Eşnunna ve Gutium ile²¹ diğer metinlerde ise Marhaşi ve özellikle de Zağros Dağları'ndaki Turukku ve Kakmu ülkeleri ile bağlantılı olarak geçer.²²

Michalowski'nin belirttiğine göre, III. Ur devletinden sonraki dönemlerde Subartu ve Subir ifadelerinin standart bir kullanımı yoktur, terimlerin işaret ettiği coğrafya ve insanlar, bölgeden bölgeye farklılık göstermektedir. Bunun sonucunda da Subartu tarihi, karmaşık bir hal

¹⁸ Michalowski 1986: 140-142.

¹⁹ Gelb 1944: 38-39.

²⁰ Ungnad 1936: 45-46.

²¹ Speiser 1948: 7.

²² Goetze 1946: 166

almıştır.²³ İlk dönemlerde belirli bir halkı tanımlamak için kullanılan Subar adının, aradan geçen yaklaşık 750-800 yıllık bir süreçte büyük ölçüde anlam değişikliği yaşadığı anlaşılmaktadır. Subarların yaşadığı coğrafyayı belirtmek için kullanılan Subartu adı ise Subar teriminin farklı etnik grupları da içerecek şekilde kullanılmasına bağlı olarak, kapsam değişikliği yaşamış olmalıdır.

Mezopotamya'nın güneyi ile kuzeyi arasındaki siyasi ve askeri mücadele, I. Babil devleti döneminde de devam eder. Hammurabi başa geçtikten sonra daha önceleri Babil'in hâkimiyetinde bulunan fakat zamanla bağımsızlıklarını kazanmış olan birçok krallığı ve prensliği tekrar kendi hâkimiyet altına almaya başlar. Mari ve Eşnunna'yı fethettikten sonra Babil devletinin kuzeye doğru yayılmasının önündeki en büyük engel olan Subartu bölgesi onun birincil hedefi haline gelir.²⁴ Böylece, Babil Devleti ile başını Elam'ın çektiği ve içerisinde Subartu'nun da bulunduğu birlik arasında, uzun süreli mücadeleler yaşanır. Döneme ait, Ungnad'ın aktardığı bir metinde:

“Tanrı Marduk’un sevgilisi, bilge kral Hammurabi’nin yılı. Hammurabi büyük tanruların üstün gücüyle, Elam’ın ordusunu Marhaşi’den çıkardı. Büyük bir güçle isyana kalkmış olan Subartu, Gutium, Eşnunna ve Malgû’yu yendi. Akad ve Sumer’in temelini birleştirdi.”

ifadeleri geçer. Buradan Subartu'nun doğu sınırlarının Marhaşi ve Gutium'a kadar uzandığı anlaşılmakta fakat bölgenin batı sınırı hakkında yeteri kadar bilgi elde edilememektedir. Buna karşın Hammurabi dönemine ait bir diğer metinden, Subartu'nun batı sınırının bu dönemde Dicle nehrine kadar ulaştığı anlaşılmaktadır:

“Yıl: Kral Hammurabi, kahraman, Marduk’un galibiyetini elde eden, güçlü silahla Eşnunna, Subartu ve Guti ordularını savaşta yendi ve Mankisu şehrini ve Dicle kıyısına kadar Subartu ülkesini geri aldı.”

Hammurabi bir başka metinde:

“Dağları uzak ve dilleri karmaşık olan [Elam](?), Gutium, Subartu (ve) Tukrişlilerin ellerini sıvırttım ve onların karışık durumlarını bir düzene koydum.” der.

²³ Michalowski 1986: 143.

²⁴ Gelb 1944: 42.

Ungnad, yukarıdaki metinde, Subartu'nun Gutium ve Tukriş arasında geçtiğine dikkat çekerek, bu seferin sadece Ninive'nin komşu bölgelerine kadar uzandığını söyler. Ona göre, dönemin metinlerinden anlaşıldığı kadarıyla Hammurabi, Naram-Sin'in yaptığı gibi büyük Subartu'yu fethedememiş yani bölgenin batı sınırı olan Sedir Ormanlarına kadar gitmeyi başaramamıştır.²⁵

I. Babil Devleti'nin müttefiklerinden biri olan Mari krallığına ait kayıtlarda da Subartu'ya dair bilgiler bulunur. Bu kayıtlarda, Subartu teriminin bazen Asur'u da kapsayacak şekilde kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Söz konusu kayıtlardan biri, Hammurabi'nin Mari kralından Subartu'ya bir sefer düzenlemesini ve buranın krallarını Babil'e getirmesini istediği bir mektuptur. Fakat Mari kralı Zimri-Lim cevap mektubunda, güçlü bir ordu olmadan Subartu'ya girilemeyeceğini belirtir ve Hammurabi'nin bu isteğini geri çevirir. Mari kralının cevabı, Subartu'nun zapt edilmesinin zor olduğuna ve bu dönemde birçok krallıktan oluştuğuna işaret eder.²⁶ Bahsi geçen metin ayrıca, Subartu'nun konumuyla ilgili de önemli ipuçları sunmaktadır. Metne göre bölgenin merkezi, Habur Irmağı'nın kaynak bölgesidir. Nitekim Babil'den Subartu'nun merkezine ulaşmak zor olduğundan Hammurabi, Mari kralından yardım istemek zorunda kalır. Fakat Hammurabi'nin, Mari'nin desteğiyle Subartu'yu ele geçirme planının başarıya ulaşmadığı anlaşılmaktadır. Ungnad, Hammurabi'nin ertesi yıl Mari'ye bir saldırı düzenleyip Zimri-Lim'in başkentini yıkıma uğratmasının muhtemel nedenlerinden biri olarak, kralın kendisiyle Subartu'ya karşı işbirliği yapmamış olmasını gösterir.²⁷

Hammurabi dönemi metinleri Subartu'yu, Elam, Gutı, Eşnunna ve diğer bölgesel güçlere paralel politik bir güç olarak, Babil'in kuzeyinde ve Dicle Nehri'nden Zağros Dağları'na kadar uzanan bir bölgede göstermektedir.²⁸ Subartu'nun ilgili metinlerde, Marhaşi ve Gutiumla ve ayrıca bugünkü Süleymaniye bölgesine konumlandırılan Hamazi ile birlikte geçtiğine bakılırsa, bu bölge eski Lullubu, yani modern Süleymaniye coğrafyasında bulunuyor olmalıdır.²⁹

Diğer taraftan Hammurabi'ye ait yazıtlar ve yıl adları, Subartu'yu Dicle'nin doğu bölgesiyle sınırlandırırken Babil kaynaklarına göre Subartu, doğuda Elam'ın kuzey sınırlarından, batıda Suriye'nin kuzey batısındaki

²⁵ Ungnad 1936: 46-49, 119-120.

²⁶ Gelb 1944: 41-42.

²⁷ Ungnad 1936: 19.

²⁸ Gelb 1944: 85.

²⁹ Speiser 1948: 7.

Amanoslar'a kadar uzanan bir coğrafya olarak belirtilir. Finkelstein'e göre, Hammurabi dönemi metinlerinde geçen Subartu, "büyük Subartu" coğrafyası içerisindeki küçük krallıklardan birine işaret ediyor olabilir. O'na göre "büyük Subartu" sadece coğrafi bir terimdir ve politik bir özelliği yoktur.³⁰

Eski Babil dönemi kayıtlarında askeri mücadeleler dışında, köle-ticareti ile ilgili birçok belgede de Subarlardan bahsedildiğini görmekteyiz. Bu durumda Subarlı köleler, Babil'de oldukça rağbet görmektedir denebilir. Nitekim kölelik işi Subarlarla özdeşleştiği için Sumercede köleye *šubur*, dendiğini görmekteyiz. Asurluların ve Babillilerin, angarya işlerini yaptırmak üzere köle getirttikleri bölgelerden biri de Subartu coğrafyası olmalıdır. Bunun yanında elimizde, Subarlı kölelerin Babillilere göre daha açık tenli olduklarına işaret eden metinler de vardır.³¹

Eski Babil dönemine tarihlenen bazı büyü metinlerinde de Subartu ile ilgili kayıtlar bulunmaktadır. Örneğin, Subartu dilinde yazıldığı anlaşılan bir metinde:

"inim-inim-ma ne-šag₄-ga eme-Su-bir₄^{ki}-a"

ifadesi geçmekte fakat metnin içeriği tam olarak bilinmemektedir.³²

Subartu coğrafyası, birinci Babil Devletinden sonra Asur İmparatorluğu döneminde "Asur" olarak adlandırılmıştır.³³ Gurney'e göre bu dönemde Subartu terimi, Babilliler tarafından Asur'u da kapsayan kuzey ve kuzey doğudaki bir bölgeyi belirtmek için kullanılmıştır.³⁴ Orta Babil/Kassit döneminde Asur Devleti'nin kuzeydeki bölgelerde daha güçlü bir denetim kurması sonucu, Kassit kralları bu bölgelerde etkili faaliyet yürütemez ve bunun sonucunda Subarlarla temas kurmaları da zorlaşır.³⁵ Bundan dolayı, dönemin kayıtlarında Subartu terimi yalnızca iki defa geçmektedir. Bunlardan biri, III. Kaštiliaš (M.Ö. 1249-1242) dönemine ait olup Subartu'yla yapılan askeri bir mücadeleden bahseden bir metin,³⁶ diğeri ise Zikir-İlišu adlı bir Asur yetkilisi tarafından, Asur'a gönderilen bir rapordur.³⁷

³⁰ Finklestein 1955: 4; Michalowski 1986: 143.

³¹ Gelb 1944: 43, 88-89.

³² Steinkeller 1998: 84.

³³ Ungnad 1936: 52.

³⁴ Gurney 1949: 139-140.

³⁵ Gelb 1944: 44.

³⁶ Ungnad 1936: 52.

³⁷ Gurney 1949: 139-140.

Benzer şekilde Geç Babil dönemi metinlerinde de Subartu terimi çok az geçmekte ve bu terim ile çekirdek Asur bölgesi kastedilmektedir. Yeni Babil devletinin üç kralı; Nabupolassar (M.Ö. 658-605), II. Nabukadnezzar (M.Ö. 605-562) ve Nabunid (M.Ö. 556-539) dönemlerine ait metinlerde birkaç yerde, Asur ülkesini belirtmek için SU.BİR^{K1} ve Asurluları ifade etmek için *Subarum* terimi kullanılır.³⁸

Önceki dönem metinlerinin geneline paralel olarak, bu dönem kayıtlarında da Subartu terimi, askeri mücadele bağlamında karşımıza çıkar. Örneğin, Nabupolassar dönemine ait bir metinde:

“Ben Subarlıyı yendikten ve O’nun ülkesini tahrip ettikten sonra ...”

sözleri geçmektedir. Benzer şekilde, II. Nabukadnezzar bir metinde, Subartu’ya boyun eğdirdiğinden bahseder:

“Bütün Subartu ülkesinin [valisi(?)], yukarı denizin ortasındaki uzak bölgelerin kralları, aşağı denizin ortasındaki uzak bölgelerin kralları, Fırat’ın ötesinden batıya kadar Hitit valileri, onların hâkimiyeti tanrı Marduk’un emriyle bana bahşedildikten sonra bana, Babil’e, Lübnan dağlarından sürekli dayanıklı sedirler getirdiler.”

Yeni Babil devletinin son kralı Nabunid (M.Ö. 556-539) ise Subartu’yu yendiğinden bahseder. Kral metnin başlangıcında, Babil’i tahrip eden bir yöneticinin halka yaptığı zulümleri anlatır. Ungnad’a göre bahsi geçen yönetici, Asur kralı Sanherib’den başkası olamaz (M.Ö. 705-681):

“Subartu’nun kralı, Marduk’un öfkesinde Babil’i yerle bir etti, kendi öz oğlunu silahla öldürdü.”

Aynı metnin devamında kral, tanrısının, Babil’in öcünü almak için ona yardım ettiğini ve “Med kralını” onun emrine verdiğini anlatır:

“Korkusuz Med kralı, Subartu ülkesinin bütün tanrılarının kült şehirlerini yok etti.”

Ungnad, “Asurlu” ifadesinin metnin herhangi bir yerinde geçmiyor olması, Subartu adının, Asur coğrafyasını belirtmek için kullanıldığını kanıtlamaktadır” der.³⁹

³⁸ Gelb 1944: 45.

³⁹ Ungnad 1936: 54.

Babil kaynaklarında Subarlara dair elimizdeki son kayıt, Pers kralı II. Kambyzes (M.Ö. 530-522) dönemine aittir ve söz konusu metinde, “*Babil’de esir olarak bulunan Kimmerler ve Subarlar.*” ifadesi geçmektedir.⁴⁰

Bunlara ek olarak, Yeni Babil dönemi astronomi kayıtlarında, Subartu kuzeyi, Akad/Babil güneyi, Elam doğuyu ve Amurru batıyı gösterir.⁴¹

Asur Dönemi

Asur krallarına ait metinlerde, Subartu ülkesinden çok az yerde bahsedilir. Bunun yanında söz konusu metinlerde Subar halkı, Asurcadaki *šubarû* formunda sıklıkla geçer.⁴²

Orta ve Geç Asur yazıtları, sıklıkla Subarlarla yapılan savaşlardan bahseder. Bu metinlerde Subarlar, Asur’un kuzeyi ile batısındaki geniş alanlarda yaşayan bir halk olarak tasvir edilir.⁴³ Bu olgudan hareketle Speiser, Güney Mezopotamya’da etnik bir anlam içermeden kullanılan Subartu teriminin, Asur döneminde Hurriler kastedilerek kullanıldığına işaret eder.⁴⁴

Eski Asur döneminde Subarlar ile ilgili kayıtlar Kültepe tabletlerinde, daha çok ticaretle ilgili olarak, yaklaşık yirmi yerde geçer. Bu metinlerden birinde, “*Subartu cinsi kumaş*” bir başkasında ise,

“*1 mina gümüşü faizli (borç) olarak Subartuluya verdim.*”

cümlesi bulunmaktadır.⁴⁵ Bu ifadelerden, Subarların koloni çağında yürütülen ticari faaliyetlerde rol aldıkları, kendilerine has bir kumaş ürettikleri, ve bu kumaşın Anadolu’da rağbet gördüğü⁴⁶ anlaşılmaktadır.

Subartu’nun Kültepe metinlerinde ilk defa bir yer adı olarak geçtiği bir diğer metin ise:

“*Ben Šu-İstar’ı Subartu(m)’da dava edeceğim.*”

ifadelerini içerir. Bu metin, Asurlu tüccarların Subartu bölgesinde de koloni kurduklarına işaret eder çünkü tüccarlar arasındaki adli vakaların sadece *kārum* ve *wabartum* merkezlerinde veya Asur şehir meclisinde görüldüğü bilinmektedir. Erol’a göre, bazı Kültepe metinlerinde Subartu’da

⁴⁰ Gelb 1944: 45.

⁴¹ Gelb 1944: 86-87.

⁴² Ungnad 1936: 55.

⁴³ Gelb 1944: 45.

⁴⁴ Speiser 1948: 7, 10-11.

⁴⁵ Erol 2012: 118-119.

⁴⁶ Kılıç 2016: 677.

üretilen kumaşların Kaniş'e Asur'dan sevk ediliyor olması, Subartu'nun Asur'a yakın bir bölgede olması gerektiğini düşündürmektedir. Buna göre Subartu, Asur'un kuzeyinde yani kervanların Asur'dan Anadolu'ya geçiş güzergâhındaki on kadar ticari yerleşimin de bulunduğu, Dicle ve Fırat nehirlerinin yukarı kesimleri arasındaki bölgede olmalıdır.⁴⁷ Böylece Eski Asur dönemi metinlerinde geçen Subartu terimiyle, "büyük Subartu"nun değil, "çekirdek Subartu'nun" kastedildiğini anlamaktayız. Benzer şekilde Gelb de Subartu coğrafyasının bu dönemde Asur'u da kapsadığını söyler.⁴⁸

Orta Asur dönemi kayıtlarında, Subar Ülkesinin kalabalık ordularıyla yapılan birçok mücadeleden bahsedilir. Bunlardan biri I. Adad-Nîrari'ye (M.Ö. 1295-1263) ait bir kitabedir ve kral burada, içinde Subar güçlerinin de olduğu, muhtemelen bir müttefik ordusuna karşı kazandığı zaferden bahseder:

"Kassit, Guti, Lullu(bu) ve Subar'ın güçlü ordularını yerle bir eden."

Bir diğer metinde I. Tukulti-Ninurta (M.Ö. 1233-1197), kendisini, "*Şubar, Guti ülkesinin kralı ve tüm Nairi ülkelerinin kralı*" olarak belirtir.⁴⁹ Bu ifade, Subartu'nun Orta Asur döneminde, Guti ve Nairi krallıklarıyla coğrafi olarak yakın olduğunu akla getirmektedir.⁵⁰ Krala ait bir diğer metinde ise "geniş Subar ülkesindeki" krallıkların fethinden bahsedilir:

*"O zamanlarda, geniş Subar Ülkesine yayılmış olan Kurtu, Katmuğu, Buşşu, Mummu, Alzu, Madanu, Nihanu, Alaya, Teburzu, Burulumzu ülkelerini yendim, onların kral naipleri ayaklarına kapandı ve onları haraca bağladım."*⁵¹

Metinde, Subar ülkesinin şehirleri olarak on tane kent isminin sıralanması ve bu şehirlerin Subar ülkesi kralına bağlı olduklarının belirtilmesi, Subarların Orta Asur döneminde, merkezi bir yönetime sahip olduklarına işaret eder. Buna karşın burada, Asur kralının Subar'ın merkezini ele geçirdiğine dair herhangi bir ifade yoktur. Gelb, Forrer'in "Subarların ülkesi" olarak ifade edilen yukarıda listelenmiş devletlerin çoğunun lokalizasyonu için Toros dizisi ile Yukarı Dicle arasındaki bölgeye bakmamız gerektiği düşüncesini, aktarır.⁵²

⁴⁷ Erol 2012: 121, 124-125.

⁴⁸ Gelb 1944: 42.

⁴⁹ Ungnad 1936: 55-56.

⁵⁰ Gelb 1944: 46.

⁵¹ Ungnad 1936: 56.

⁵² Gelb 1944: 46.

Forrer'e paralel olarak Goetze de M.Ö. yaklaşık olarak 1300'lerde Asur'un batısındaki toprakların:

1. Habur ve Fırat vadilerindeki Hanigalbat-Mitanni ülkesi,
2. Yukarı Dicle bölgesinde geniş bir alana yayılmış olan Subar ülkeleri,
3. Türkiye'nin doğusundaki dağlarda bulunan, daha kuzeydeki Nairi ülkeleri, olarak üç bölgeye ayrıldığını söyler.

Yeni Asur döneminde "Subarların Ülkesi", Nairi ülkeleri içerisine dâhil olur ve bu ifade kullanımdan kalkar. Asurluların II. binyılın ortalarında Hanigalbat-Mitanni dedikleri ülke, Hurrilerin kolonisi durumundadır, Goetze'ye göre yine oldukça geniş bir alana sahip Subarların Ülkesi de bu dönemde muhtemelen bir sömürge alanıdır.⁵³

Prizma şeklindeki bir diğer kitabede I. Tiglat-Pileser (M.Ö. 1114-1076), Subar Ülkesine karşı giriştiği bir mücadeleden ve elde ettiği başarılarından bahsetmektedir:

"Asi ve kibirli halkıyla birlikte, Subar Ülkesini hâkimiyet altına aldım. Vergilerini vermeyen Burulum(?)zi ve Alzi ülkelerine gelince, onları hâkimiyetimin ağır boyunduruğu altına aldım. Böylelikle onlar, yıllık haraç ve vergiyi şehrim Asur'a, benim huzuruma getirmek zorunda kaldılar. Tanrı Asur, kendisine itaatkâr olan Subar Ülkesinin şehirlerinde zorbalık yapan Hitit ülkesinin asileri, 4000 Gaşkallı (ve) Urumiyeliyi yenmem ve ülkesini genişletmem için kahramanlığuma uygun olarak, bana güçlü bir silah verdi. Benim Subartu ülkesine seferimi işittiklerinde, kahramanlığımın dehşetinden yerlere kapandılar. Savaşmaktan korkup silahlarını bıraktılar. Mal ve mülklerinin yanında yüz yirmi savaş arabasını kendime aldım ve onları kendi halkımın hizmetine soktum."

Son iki metinden, Alzi ve Burulumzi ülkelerinin de Subar Ülkesi olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır. Bunun yanında Ungnad, bu dönemdeki Subartu coğrafyasının Sedir Ormanına kadar uzanan eski "büyük Subartu" olmadığını belirtir.⁵⁴

Yeni Asur dönemi metinlerinde Subartu ülkesi ifadesi kullanımdan kalkmış ve yerine "*Šub-ri-a*, *Šu-ub-ri-a-a*, *Šub-ri-a-a* veya *Šub-ri-e* ülkesi" kullanılmaya başlanmıştır.⁵⁵

⁵³ Goetze 1946: 166-168.

⁵⁴ Ungnad 1936: 57-58, 124.

⁵⁵ Gelb 1944: 47.

Bu döneme ait bazı mektuplar, Šubria ülkesinin sedir ağacı yönünden zengin olduğundan ve Asur krallarının buraya, inşa faaliyetlerinde kullanmak üzere, dayanıklı kereste temin etmek için sefer düzenlediklerinden bahseder.⁵⁶ Konuyla ilgili metinlerden biri, II. Asurnasirpal (M.Ö. 883-859) dönemine tarihlenir ve burada:

“Büyük bir kıtlıktan kaçıp, Šubria’dan sonra diğer ülkelere giden Asurluları getirdim ve Tušhan’a yerleştirdim.”

ifadeleri geçer. Anlaşılan bu dönemde Asur ülkesinde yaşanan zor koşullardan dolayı bir kısım Asur vatandaşı ülkesini terk edip Šubria’ya kaçmış, *elû*, ve buraya yerleşmiştir. Bu durumda Asurlular, Šubria’ya gidebilmek için Dicle Nehri’ni aşmış olmalıdır çünkü Šubria ülkesi, Asur’a ait Tušhan eyaletinin tam karşısında yer almaktadır. Yine aynı kralın yıllıklarında, *Anhite* denilen Šubria ülkesi kalının, Asur kralına haraç ödediği ve böylece ülkesini Asur’un saldırılarına karşı koruduğu aktarılır.⁵⁷

Benzer şekilde III. Salmanassar’ın (M.Ö. 858-824) bir yazıtında:

“Šubria’nın Anhiti’sinin kenti, Upume’yi ele geçirdim.”

cümlesi bulunur. Kessler’e göre, metinde geçen Upume/u ile Kullimeri kentleri, Šubria krallarının iki önemli ikametgâh şehridir. Upumu Yeni Asur döneminde Šubria devletinin başkentidir ve aynı zamanda bir kale-kenttir. Upumu bugünkü Lice bölgesine Kullimeri ise Batman-su vadisinin doğusundaki Gre Migro’ya konumlandırılabilir. Yeni Asur kaynaklarında yirmiyeye yakın Šubria kentinin adı geçer. Upumu ve Kullimeri dışında bu kentler arasında sadece Marhuha/Markuha kalesinin önemli olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁸

Asur metinlerinde Subarlarla ilgili son kayıtlar, Asarhaddon (M.Ö. 681-669) dönemine aittir. Metinde Urartu’dan Šubria Ülkesine giden kaçaklardan ve Asarhaddon’un Šubria Ülkesini ele geçirmesinden bahsedilir.⁵⁹

⁵⁶ Kılıç 2016: 677.

⁵⁷ Kessler 1980: 106.

⁵⁸ Kessler 1995: 56-58.

⁵⁹ Gelb 1944: 47.

“... Serserilerin/kaçakların, kontrolden çıkmışların, efendilerini terk edip Şupria’ya kaçmış olanların hepsinin parmaklarını kestim, burunlarını, gözlerini, kulaklarını onlardan kesip aldım.”⁶⁰

Asarhaddon zamanına kadar Urartu ve Asur devletleri arasında bir tampon bölge konumunda olan Şubria toprakları, bu dönemde Asur tarafından ele geçirilir ve Upumu ile Kullimeri’ye Asurlu yöneticiler atanır.⁶¹ Kral Şubria’yı aldıktan sonra Urartulu kaçakları, Urartu kralı Rusa’ya iade eder. Salvini’ye göre, bu durum iki devlet arasındaki ilişkilerin, karşılıklı anlaşmalarla düzenlendiğine işaret etmektedir.⁶²

Geç Asur dönemindeki Şubria ülkesi ile daha önceki Subartu coğrafyasının ne derecede çakıştığı, tam olarak tespit edilememiştir. Bu dönem metinlerine göre, Subar Ülkesi, Dicle’nin kuzeyinde ve doğusunda bulunan dağlık alanları kapsamaktadır. Ülkenin sınırları bazı metinlerde Amurruların ve Elamların topraklarına kadar uzanıyor olarak tasvir edilmektedir. Buna göre Subarlar, Gutiler, Lullubular, Kassitler ve Elamlarla Zağros Dağlarındaki bazı bölgelerde birlikte yaşamışlardır.⁶³ Kessler, dönemin metinlerinden yola çıkarak, Şubria ülkesini Amedi/Diyarbakır ve Bartman-su arasındaki bölgeye yerleştirir ve bu ülkenin Dicle Nehri’nin kuzeyindeki bölgenin tamamını kapsamadığını söyler.⁶⁴ Nitekim genel yaklaşım da Şubria’nın, Dicle’nin kollarından biri olan Batman-su civarında bulunan bir sınır bölgesi olduğu yönündedir.⁶⁵ Fakat bunun yanında ülkenin batı sınırı hakkında bilgi veren herhangi bir kaynak mevcut değildir.⁶⁶

Şubria ülkesi, I. binyılda Asur ile Urartu arasında tampon bir devlet konumundadır ve varlığını bu iki güç arasında denge politikası izleyerek devam ettirmiştir.⁶⁷ Dönem dönem iki devletin de saldırılarına maruz kalan Şubria, konumu itibarıyla sürekli iki büyük gücün çekişme alanı olmuştur.⁶⁸

Bir diğer nokta, Babilliler Subartu’yu kuzeye, dolaylı olarak Asur’u da kapsar şekilde, konumlandırırken; Asurlulara göre Subartu ve Subarlar, kendileriyle sürekli savaşan yabancı bir ülke ve yabancı bir halktır.⁶⁹

⁶⁰ Luckenbill 1926: 235.

⁶¹ Kessler 1995: 56.

⁶² Salvini 2006: 115.

⁶³ Gelb 1944: 48, 88.

⁶⁴ Kessler 1980: 106.

⁶⁵ Salvini 2006: 110.

⁶⁶ Kessler 1980:108.

⁶⁷ Kessler 1995: 56.

⁶⁸ Salvini 2006: 110.

⁶⁹ Gelb 1944: 87.

Mezopotamya Dışı Kaynaklarda Subartu

Subartu ile ilgili kayıtlara, Kültepe, Boğazköy, Amarna ve Ras Şamra'da bulunan bazı metinlerde de rastlanır.

Kültepe tabletlerinde bulunan Subartu ile ilgili kayıtlara, Eski Asur başlığı altında değindiğimiz için burada tekrar değinilmeyecektir.

Amarna Tabletleri

Subartu ifadesi, Mısır firavunları III. Amenofis (M.Ö. yaklaşık olarak 1390-1352) ve IV. Amenofis'in (M.Ö. yaklaşık olarak 1352-1336), Hitit, Kıbrıs, Babil, Mitanni ve Asur gibi komşu krallıklarla yaptıkları⁷⁰ diplomatik yazışmaları içeren Amarna mektuplarında da geçer.⁷¹ Söz konusu tabletlerde Subarların ülkesi ifadesine, *Subari* ya da *Zubari* formlarında⁷² birkaç defa rastlanır.⁷³ Mektuplardan birinde:

“Kralın (yani Firavunun) düşmanının oğulları, bize karşı kin besliyorlar. Fakat Irqata şehri krala karşı sadıktır. Subar Ülkesine 30 (?) at ve savaş arabası verdikten sonra Irqata'nın niyetini bilmez misiniz?” ifadeleri geçmektedir.⁷⁴

Gelb'in Weber'den aktardığına göre, yazar, Subar Ülkesinin Amarna tabletlerinde Mitanni devletiyle bir tutulduğunu öne sürmekte ve onu Orta Mezopotamya'ya lokalize etmektedir. Fakat Gelb, Amarna tabletlerinde bu varsayımı doğrulayacak net bir kanıt olmadığını, bu iddianın Hurri ve Subar'ın aynı etnik köke dayandığı düşüncesinden kaynaklandığını söyler. Yazar Suriyelilerin, Subartu terimi ile Babil veya Asur coğrafyasını kastedip kastetmediklerinin tam olarak bilinmediğini belirtir. Ona göre, eğer Subartu terimi, Babil için kullanıldığı gibi Suriye için de kullanılıyorduyorsa, o zaman Subar Ülkesi bu dönemde Asur'u da içeren Babil'in kuzey batısını kapsıyordu denebilir. Fakat bunun yanında, şayet Suriye Asurluların bakış açısıyla ele alınırsa bu durumda Subar Ülkesi, Toros dizisi ile Yukarı Dicle arasında bir yerlerde ve Asur'dan bağımsız bir siyasi yapı olarak görülebilir.⁷⁵

⁷⁰ Kuhrt 2010: 245.

⁷¹ Ungnad 1936: 49.

⁷² Speiser 1948: 11.

⁷³ Gelb 1944: 48.

⁷⁴ Ungnad 1936: 49.

⁷⁵ Gelb 1944: 48-49.

Boğazköy Metinleri

Hitit İmparatorluğunun başkenti Boğazköy’de bulunan metinlerde de Subar Ülkesinden bahsedilir. Birilerine yol tarif etmek için yazıldığı anlaşılan bir tabletin ilgili kısmı şu şekildedir:⁷⁶

“Qişwatna’dan sonra [.....]’ya gider onu kullan. Ya da Halep ülkesinden sonra [.....]’ya gider onu kullan. Ya da Şubarü ülkesinden sonra [.....]’ya gider onu kullan. Ya da Qinşa ülkesinden sonra [.....]’a gider onu kullan.”⁷⁷

Gelb, metinde Subartu’nun kuzey Suriye’de bulunan Halpa (modern Halep) ve Kinza (Kadeş, modern Tell Nebi Mend) arasında zikredilmesinden hareketle, Subar Ülkesinin bu ikisinin arasında bir yerlerde olması gerektiğini söyler.

Yine bir Hitit kehanet metninde geçen “Subartu Ülkesinin Kralı” ifadesine bakılırsa Subartu bu dönemde siyasi bir yapı olarak varlık göstermektedir.⁷⁸

Ras Şamrah/Ugarit Metinleri

Ungnad, bir Ras Şamra metninde geçen *šbr* ifadesinin Subarlara işaret ettiğini öne sürmüştür:

“Kadeş kökenli, Didim (?) kökenli, Hurri kökenli, Hatti kökenli, Alaşya kökenli, Şubarü kökenli ...”

Ugaritçe olan metin, XIII. yy.’da Akdeniz’in Kuzeybatı kıyılarındaki Ugarit çevresinde yaşayan çeşitli halkların kökenleriyle ilgili bilgi vermektedir.⁷⁹

Sonuç

Sumerlerin ve Sami toplulukların *Subar* sözcüğü ile bir halkı mı yoksa *Subartu* olarak adlandırılan bölgede yaşayan ve birbirinden etnik olarak farklı olan birkaç topluluğu mu kastettiklerini belirlemek zordur.

⁷⁶ Gelb 1944: 49.

⁷⁷ Ungnad 1936: 51.

⁷⁸ Gelb 1944: 49.

⁷⁹ Ungnad 1936: 107.

Subar teriminin ilk başta, adını yaşadığı coğrafyadan ya da yaptığı işten alan, *Šubur* sözcüğü Sumercede köle anlamında kullanılmıştır, yalnızca bir etnik unsuru belirtmesi ve zamanla Sami olmayan ve örneğin Hurriler gibi bölgeye dışarıdan geldikleri varsayılan başka etnik unsurları da kapsamış olması muhtemeldir. Bunun yanında Subartu terimi, Babilliler tarafından Mezopotamya'nın kuzeyinde bulunan bölgeler için kullanılırken, Asurlular bu terimi, Asur'un batısındaki bir bölge için kullanmışlardır. Bir diğer nokta ise tarihi belgelere göre iki farklı Subartu coğrafyasının varlığıdır. Bunlardan biri "çekirdek Subartu" veya "Subartu'nun ana toprakları" diyebileceğimiz, Dicle'nin doğusunda ve Diyala nehrinin kuzeyindeki topraklar, diğeri ise "büyük Subartu" denilen ve doğuda Zağroslardan batıda Amanoslara kadar uzanan, oldukça geniş bir alana sahip coğrafyadır.

Akad döneminden itibaren, kuzeye doğru yayılmaya çalışan güneyli güçler, karşılarında Subartu coğrafyasını ve buradaki siyasi güçleri bulmuşlardır. Buna karşın Subarlar da başta Elamlılarla olmak üzere, güneyli hasımlarına karşı bazı ittifaklar kurma yoluna gitmişlerdir. Zaten dikkat edilirse Subartu ve Subarlar ile ilgili tarihi kayıtların büyük bir kısmı, bu mücadelelerden bahseden metinlerden oluşmaktadır.

Mezopotamya tarihinin tüm dönemlerinde varlığına şahit olduğumuz Subarların siyasi tarihlerinin yanı sıra kültür tarihleriyle ilgili de çok fazla bilgi yoktur. Subarca olduğu kabul edilen birkaç yazılı kayıt ve yirmi civarında şahıs ismi bulunmuş olmasına rağmen bunlar henüz tam olarak çözümlenebilmiş değildir.⁸⁰

M.Ö. III. binyılın ortalarından itibaren yazılı kaynaklarda görülmeye başlanan Subartu ve Subar halkı, yeni Asur devleti zamanında *Šubria* olarak tarih sahnesinde görülmeye devam etmiş ve nihayet aynı devletin krallarından Asarhaddon'un, M.Ö. 673'te yaptığı bir sefer sonucunda siyasi varlığını kaybetmiştir.

KAYNAKÇA

- Erol 2012: H. Erol "Bir Kültepe Metnine Göre Eski Asur Devrinde Subartu Bölgesi", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 2012: 117-127.
- Finkelstein 1955: J.J. Finkelstein "Subartu and Subarians in Old Babylonian Sources", Journal of Cuneiform Studies, Vol. 9, No. 1, 1955: 1-7.
- Gelb 1944: I. J. Gelb "Hurrians and Subarians", Chicago: The University of Chicago Press.

⁸⁰ Gelb 1944: 100-105.

- Goetze 1946: A. Goetze "Hurrians and Subarians by Ignace j. Gelb", Journal of Near Eastern Studies, Vol. 5, No. 2, 1946: 165-168.
- Gurney 1949: O.R. Gurney "Texts from Dur-Kurigalzu", IRAQ, Vol 11, 1949: 131-142.
- Kessler 1980: K. Kessler "Beihefte zum Tübingen Atlas des Vorderen Orients Reihe B Nr. 26 Untersuchungen Zur Historischen Topographie Nordmesopotamiens", Wiesbaden: Ludwig Reichart Verlag.
- Kessler 1995: K. Kessler "Šubria Urartu und Aššur Topographical Questions around the Tigris Sources", Università di Roma "La Sapienza" Dipartimento di Scienze Storiche Archeologiche e Antropologiche dell'Antichità Quaderni di Geografia Storica 5 Neo Assyrian Geography, 1995: 55-67.
- Kılıç 2016: Y. Kılıç "Çivi Yazılı Belgelerde Subar/Subartular", 3. Uluslararası Türk Şöleni (Türk Kültür Sempozyumu) Bildirileri, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum, 2016: 667-669.
- Kuhrt 2010: A. Khurt "Eski Çağ'da Yakınoğu" Cilt. I, Çeviren: Dilek ŞENDİL, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Luckenbill 1926: D.D.Luckenbill "Ancient Records of Assyria and Babilonia Vol. I, II, Chicago: The University of Chicago Press.
- Michalowski 1986: P. Michalowski "Mental Maps and Ideology: Reflection on Subartu", The Origins of Cities in Dry-Farming Syria and Mesopotamia in the Third Millenium B.C., Edited by Harvey WEISS, 1986: 129-155.
- Salvini 2006: M. Salvini "Urartu Tarihi ve Kültürü", Çeviren: Belgin AKSOY, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Speiser 1948: E.A. Speiser "Hurrians and Subarians, Journal of the American Oriental Society, Vol. 68, No. 1,1948: 1-13.
- Steinkeller 1998: P. Steinkeller "The Historical Background of Urkesh and the Hurrian Beginnings in Northern Mesopotamia", Bibliotheca Mesopotamica Urkesh and the Hurrians Studies in Honor of Lloyd Costen, Vol. 26, Urkesh/Mozan Studies 3, 1998: 75-98.
- Ungnad 1936: A. Ungnad "Subartu Beitrage zur Kulturgeschichte und Völkerkunde Vorderasiens", Berlin: Walter de Gruyter Druck.